HADİS TETKİKLERİ DERGİSİ
JOURNAL OF HADITH STUDIES/مجلة بحوث الحديث
XI × 2 × 2013

İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve *'İlelü'l-hadîs* Adlı Eseri

Rahile YILMAZ[*]

"Ibn Abī Hātim al-Rāzī's Book *'Ilal al-hadīth*"

Abstract: 'Ilal al-hadīth is a hadīth science which deals with hidden defects in hadīth that are not obvious at first glance, but affect the validity of hadīth. The books written in this field are the best works that demonstrate the meticulousness of hadīth scholars with respect to the knowledge related by the Prophet. Ibn Abī Hātim al-Rāzī's *'Ilal al-hadīth* has been chosen for this study since it is one of the first books written on 'Ilal al-hadīth, and is well arranged. This article gives information about Ibn Abī Hātim al-Rāzī's life, intellectual background, his works, and analyzes his aforementioned work and the scope and method of *'Ilal al-hadīth*. In addition, an analysis of the two most important concepts of the article, mawsūl and mursal, is given in relation to how they were used in the book.

Citation: Rahile YILMAZ, "İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve *'İlelü'l-hadîs* Adlı Eseri" (in Turkish), *Hadis Tetkikleri Dergisi* (*HTD*), XI/2, 2013, pp. 45-71.

Keywords: Ibn Abī Hātim al-Rāzī, 'Ilal al-hadīth, Mawsul, Mursal.

I. Giriş

'İlelü'l-hadîs,[**] rivâyetin sıhhatini zedeleyen gizli kusurları konu aldığından hadis ilminin hem en önemli hem de en zor konularından biridir. Hadis âlimleri bu alanda çok değerli eserler kaleme almışlardır.[1]

---

[*] Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hadis, rahilekizilkaya@hotmail.com

[**] Bu çalışma, tarafımızdan *İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin "İlelü'l-hadîs" Adlı Eserinde Vasledilmekle İlletli Saydığı Mürsel Rivâyetler* adıyla Prof. Dr. Emin Âşıkkutlu danışmanlığında hazırlanan yüksek lisans tezinden (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008) istifade edilmek suretiyle hazırlanmıştır.

[1] Hadis illetlerine dair yazılmış eserlerden bazıları şunlardır: *et-Târîh ve'l-'İlel*, Yahyâ b. Ma'în (ö. 233/848); *Kitâbu'l-'İlel*, Alî b. Medînî (ö. 234/849); *Kitâbu'l-'İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855); *Kitâbu'l-'İlel*, İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938); *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye*, Dârekutnî (ö. 385/995); *el-'İlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdisi'l-vâhiye*, İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201); *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393).

Hadis ilminin önde gelen münekkid âlimlerinden ve aynı zamanda önemli bir müfessir, fakîh olan İbn Ebî Hâtim er-Râzî önce doğup büyüdüğü şehir olan Rey'de daha sonra bütün İslâm âleminde bir ilim otoritesi kabul edilmiş, pek çok alanda telif ettiği eseriyle ve yaptığı hizmetlerle insanlar üzerinde büyük etki bırakmıştır. Bu durum hem İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin hayatının hem de telif ettiği eserler çerçevesinde ilmî şahsiyetinin ele alınıp tahlil edilmesini gerekli kılmaktadır.

İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve 'İlelü'l-hadîs Adlı Eseri başlıklı makalede öncelikle İbn Ebî Hâtim'in hayatı, ilmî şahsiyeti, eserleri ve *'İlelü'l-hadîs* adlı çalışması metot ve muhteva bakımından tanıtılacak daha sonra hadis usûlü ilminin ve 'ilel literatürünün önemli kavramlarından *mevsûl* ve *mürsel* terimlerinin *'İlelü'l-hadîs*'te nerelerde ve hangi anlamlarda kullanıldığına dair tespitlere yer verilecektir.

II. Hayatı

Tam adı Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Hâtim Muhammed b. İdrîs b. el-Münzir b. Dâvûd b. Mihrân et-Temîmî el-Hanzalî er-Râzî olan İbn Ebî Hâtim, 240/854 yılında Rey'de doğdu.[2] 'Emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs' unvanına sahip hadisçilerden biri olan babası Ebû Hâtim er-Râzî'nin[3] teşvikiyle küçük yaşta hıfzını tamamlayıp Kur'ân ve kıraat eğitimi aldı. Yetişmesinde büyük emeği olan babası ve aynı zamanda ilk hocası Ebû Hâtim er-Râzî ve Ebû Zür'a er-Râzî'nin[4] yanında hadis derslerine başladı. 254/868 senesinde

---

2 Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, üçüncü baskı, I-IV, Beyrut 1956, III, 829; Muhammed Necîb el-Müti'î, "el-'İlelü'l-kâdiha fi'l-hadis", *Mecelletü'l-Ezher*, c. 47, sayı 3, s. 287–292, Kâhire 1975, s. 290.

3 İbn Ebî Hâtim'in babası Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs b. Münzir er-Râzî (ö. 277/890) önemli bir hadis hâfızı ve münekkididir. 195/810-811'de Rey'de doğmuştur. Çok erken yaşta hadisle ilgilenmeye başladı ve Ahmed b. Hanbel, Buhârî gibi önemli âlimlerden hadis aldı. Kendisinden de Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Nesâî gibi önemli şahsiyetler hadis aldı. Cerh ve ta'dilde otorite olan Ebû Hâtim er-Râzî, râvîleri tenkit etmede müteşeddid âlimlerden sayılır. Kaynaklarda pek çok eserinden söz edilse de hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Ebû Hâtim er-Râzî, 277/890 yılında Rey'de vefat etti. Geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs* (Mukaddime), birinci baskı, I-VII, Riyad 2006, s. 275–278; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Şuayb Arnaut), üçüncü baskı, I-XXIII, Beyrut 1985/1405, XIII, 247–260; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-XII, Haydarâbâd 1326, IX, 31–34.

4 Ebû Zür'a Ubeydullah b. Abdilkerim b. Yezîd b. Ferrûh er-Râzî (ö. 264/878), önemli bir hadis hâfızı ve münekkididir. 194/809'da Rey'de doğmuştur. Önemli hadis âlimlerinden ders almış ve kendisinden Tirmizî, Nesâî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel gibi önemli kimseler rivâyette bulunmuştur. Ebû Zür'a'nın günümüze ulaşan tek eseri *Kitâbü'd-du'afâ' ve'l-kezzâbîn ve'l-metrûkîn min ashâbi'l-hadîs*'tir. Ebû Hâtim er-Râzî'nin teyzesinin oğlu olan Ebû Zür'a, 264/878 yılında Rey'de vefat etti. Geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs* (Mukaddime) s. 279–282; Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, II, 557–558; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 65–81; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VII, 30–33.

Muhammed b. Ebu's-Selc'ten hadis yazdığını ifade etmesi onun erken yaşta hadis tahsiline başladığını göstermektedir.[5]

87 yıl yaşayan İbn Ebî Hâtim 327/938 senesi Muharrem ayında, doğduğu şehir olan Rey'de vefat etmiştir. Onun vefatıyla birlikte sünnetin Rey'de gelişimini tamamladığı kabul edilmiştir. Böylece, başta hadis olmak üzere diğer alanlarda onun yerinin doldurulamayacağı ifade edilmek istenmiştir.

III. İlmî Şahsiyeti

İbn Ebî Hâtim'in doğduğu, yaşadığı yer ve aynı zamanda İslâm ilim geleneğinde önemli bir konuma sahip olan Rey, birçok mezhebin birbiriyle mücadele hâlinde bulunduğu ilmî ve fikrî pek çok tartışmanın merkezi niteliğinde önemli bir şehirdi. Bu mücadelede İbn Ebî Hâtim'in babası Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) ve akrabası Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878) Ehl-i hadîsin önde gelen imamları arasında yer alıyorlardı. Onlar hem rey taraftarlarına hem de sapıklıkla suçladıkları bazı mezhep mensuplarına karşı mücadele veriyorlardı. Bu mücadelede temel çıkış noktaları, toplumda görülen dinî karmaşayı Kur'ân ve Sünnet'ten uzaklaşmaya bağlamaları, çözüm olarak da nassların zâhirine dayalı bir din anlayışını benimsemeleridir.[6]

"Rey hâfızı" diye bilinen İbn Ebî Hâtim er-Râzî hakkında *el-imâm, el-hâfız, el-fâzıl, es-sebt, el-hâfızu'l-kebîr, en-nâkıd, es-sikâ, el-câmi', şeyhu'l-İslâm* gibi övgü dolu sıfatlar ve ta'dîl ifadeleri kullanılmış, böylece onun ilmî derecesine ve vukûfiyetine işaret edilmiştir.[7] Özellikle hadis ilminde en üstün mertebe sayılan *şeyhu'l-İslâm*lık mevkiinde kabul edilmesi, onun bu ilimdeki yetkinliğini ifade etmeye kâfidir. İbn Ebî Hâtim sadece hadis ilminde değil, aynı zamanda tefsir, fıkıh,[8] usûl, tarih, kelâm, menâkıb, zühd ve özellikle cerh ve ta'dîl gibi disiplinlerde de derinliğe sahiptir. Bu sayede olmalı ki farklı alanlarda pek çok önemli eser telif etmiştir.

İbn Ebî Hâtim'in Rey'de sünnetin yayılıp yerleşmesi için yaptığı hizmetler kaynaklarda geniş şekilde yer almaktadır. Fakîh olması sebebiyle zaman zaman fıkhî ictihadlarda bulunup hadislerden hüküm çıkarmıştır.[9] Diğer taraf-

---

5 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, VII, 214; el-Kübeysî, İyâde b. Eyyûb, "İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve tefsîruhu el-Müsned", *ed-Dirâsâtu'l-İslâmiyye*, XXIV/3, 37–68, İslâmâbad-Pakistan 1968, 40-41.

6 Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*, Ankara 2003, s. 21–22.

7 Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl* (thk. Ali Muhammed el-Becâvî), I-IV, Dımaşk ts., II, 588.

8 İbn Ebî Hâtim, Şâfiî fukahâsının önde gelenlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Bkz. Şerkâvî, İffet, "Abdurrahmân b. Ebî Hâtim er-Râzî", *Mevsû'atü e'lâmi'l-ulemâi ve'l-üdebâi'l-müslimîn*, X, 39–42, Beyrut 1427/2006, s. 39.

9 İbn Ebî Hâtim'in kendine nisbet ettiği fıkhî ictihadlarından bazılarını çeşitli eserlerinde görmekteyiz. Onun bu özelliği, *'İlelü'l-hadîs* adlı eserindeki 1217 ve 1431 numaralı hadislerde görülmektedir.

tan şiir ve edebiyat alanında da derin bir bilgiye sahip olan İbn Ebî Hâtim bu alandaki bilgisini yeri geldikçe eserlerinde kullanmıştır.

İbn Ebî Hâtim'in düşünce yapısı, aklın alanını daraltarak Kur'ân'ı ve hadisleri te'vil etmeden onlardan hüküm çıkarmayı esas alan bir temele dayanır.[10] Bu sebeple o, rivâyetlerin sıhhatinin tespitine büyük önem vermiş ve bu alanda uzmanlaşmıştır.

İbn Ebî Hâtim, ihtilafü'l-hadîs konusunda da döneminin bir başvuru kaynağı olmuştur. Nitekim *'İlelü'l-hadîs* adlı eseri, onun bu yönünü çok iyi ortaya koymaktadır. Sahâbe döneminden kendi dönemine kadar gelmiş geçmiş bütün hadis ricâli hakkında sahip olduğu bilgi nedeniyle cerh ve ta'dîl konusunda otorite kabul edilmiştir. *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı eseri onun bu ilimdeki uzmanlığını göstermeye kâfidir.

İbn Ebî Hâtim, şahsî özellikleri sebebiyle pek çok kişi tarafından övülmüş, neredeyse ilmî şahsiyeti aleyhinde konuşan hiç kimse olmamıştır. Ancak bazı kaynaklarda Hz. Ali'yi Hz. Osman'a tafdîl edenler arasında zikredilmiş, bu nedenle de Şiî muhaddislerden addedilmiştir.[11] Meselâ Mesleme b. Kâsım el-Endelüsî, hem İbn Ebî Hâtim er-Râzî'yi hem de babası Ebû Hâtim er-Râzî'yi, Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan üstün görmeleri nedeniyle Şia yanlısı olmakla itham etmiştir. Fakat Mesleme'nin kendisi zayıf bir râvî sayıldığı için bu ithamı pek önemsenmemiştir.[12]

A. İlmî Seyahatleri

İbn Ebî Hâtim er-Râzî hayatı boyunca pek çok önemli ilim merkezine seyahatte bulunmuştur. İlk olarak, babası Ebû Hâtim er-Râzî ile beraber 255/869 veya 256/870 yılında hacca gitti.[13] İkinci seyahatini tek başına gerçekleştiren İbn Ebî Hâtim 260/874 yılında Şam ve Mısır'a,[14] üçüncü seyahatinde ise 264/878 yılında İsfahân'a gitti. Kaynaklarda İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin ilmî seyahatleri genel olarak şöyle sıralanmaktadır: 255/869'da Medine'ye, Kûfe'ye, Bağdat'a ve Hemezân'a; 256/870 ve 260/874'te Mekke'ye; 262/876'da Şam'a, Bağdat'a ve Mısır'a; 264/878'de İsfahan'a yolculuk yapmıştır.

İbn Ebî Hâtim'in seyahatte bulunduğu başka ilim merkezleri de vardır: Cibâl, Sâmerra, Basra, Hicaz, Irak, Cezîre bölgeleri, Beytu'l-makdis, Hıms, Hüdeyse, Dımaşk, Remle, Vâsıt, Karmîsîn, İskenderiye, Cercerâyâ, Kazvîn,

---

[10] Abdülmuttalib, Rif'at Fevzî, *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve eseruhû fî ulûmi'l-hadis*, Kahire 1994/1415, s. 122-126.

[11] Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, II, 589. Zehebî'ye göre bu iddia, yersizdir.

[12] İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX, 33-34.

[13] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 361.

[14] Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, III, 831; Dickinson, *The Development of Early Sunnite Hadîth Criticism-The Taqdima of Ibn Abî Hâtim al-Rāzī*, Leiden 2001, s. 22.

Nehrevân, Eyle, Taberiye, Trablus ve Hulvân bunlar arasında sayılabilir.[15] Böylece İbn Ebî Hâtim'in yirmiden fazla şehir dolaşarak oralardaki önemli hadis âlimleriyle görüşüp[16] onlardan büyük miktarda rivâyet malzemesi topladığı söylenebilir. İbn Ebî Hâtim, bunca önemli seyahatten sonra[17] ilimde belli bir mertebeye ulaşınca, eser telif etmek ve ders vermek amacıyla Rey şehrine yerleşmiştir.

B. Hoca ve Talebeleri

İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin babası Ebû Hâtim er-Râzî ve babasının teyze oğlu Ebû Zür'a er-Râzî'dan sonra kendilerinden ilim tahsil edip rivâyette bulunduğu hocalarından bazıları şunlardır: Ebû Sa'îd el-Eşec el-Kindî (ö. 257/870), Ali b. Münzîr et-Tarîkî, Muhammed b. Müslim, Hasan b. Arafe (ö. 257/870), Ahmed b. Sinan el-Kettân el-Vâsıtî, Muhammed b. Abdülmelik b. Zencûye (ö. 251/865), Yûnus b. Abdi'l-A'lâ (ö. 264/877), Ahmed b. Hanbel'in iki oğlu Sâlih ve Abdullah, Muhammed b. İsmâil el-Ahmesî, Haccâc b. eş-Şâir, Ali b. Hasen el-Hisincânî, Müslim b. Haccâc (ö. 261/874), İsmâil b. Yahyâ el-Müzenî (ö. 264/877), Muhammed b. İbrâhîm b. Şuayb, İbn Ebî Âsım, Muhammed b. Ahmed b. el-Berâ, İbn Vâre, Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî, Ali b. Hüseyin b. Cüneyd, Muhammed b. Yahyâ vd.[18] Bazı kaynaklarda İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin *el-Cerh ve't-ta'dîl* eserinde kendilerinden hadis rivâyet ettiği hocalarının toplam sayısının 300,[19] başka kaynaklarda ise bu sayının 346[20] olduğu ifade edilmektedir.

İbn Ebî Hâtim er-Râzî'ye gelip kendisinden ilim tahsil ederek rivâyette bulunan bazı öğrencileri ise şu şahsiyetlerdir: İbrâhîm b. Muhammed en-Nasrâbâdî, Ebû Ali Hamd b. Abdillah el-Esbahânî, Ebü'ş-Şeyh b. Hayyân, İbrâhîm b. Muhammed b. Yezdâd, Hüseynek diye bilinen Hüseyin b. Ali et-Temîmî, Ebû Sa'îd b. Abdilvehhâb er-Râzî, Yûsuf b. Kâsım el-Miyânecî, Ebû

---

15 İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, Beyrut ts., II, 491; III, 557; IV, 130; V, 38; VI, 202; VII, 327; VIII, 182; IX, 310; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 263-264.

16 Örneğin Bağdat'a yaptığı yolculuk sırasında Ahmed b. Hanbel ile görüştüğü söylenmiştir. Bkz. eş-Şerkâvî, "Abdurrahmân b. Ebî Hâtim er-Râzî", *Mevsûatü e'lâmi'l-ulemâi ve'l-üdebâi'l-müslimîn*, X, 40.

17 İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin seyahatleri sırasında çektiği sıkıntılar çeşitli kaynaklarda ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır. Ancak biz bunlara değinmeksizin sadece bunların anlatıldığı bazı kaynaklara işaret edeceğiz. Bkz. el-Kübeysî, "İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve tefsîruhu el-Müsned", *ed-Dirâsâtu'l-İslâmiyye*, XXIV/3, 41-45.

18 Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, III, 829-830; el-Kübeysî, "İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve tefsîruhu el-Müsned", *ed-Dirâsâtu'l-İslâmiyye*, XXIV/3, 47.

19 Bu rakam Keskin, Yusuf Ziya "İbn Ebî Hâtim (v. 327/38) ve "*el-Cerh ve't-ta'dîl*"indeki Metodu", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/1, 2001, s. 5-29, s. 7'de yer almaktadır. Ayrıca bu makalede İbn Ebî Hâtim'in hadis aldığı hocaları ile ilgili özenine dikkat çekilmiş ve onun *sadûk* olmayan hocalardan hadis almadığına işaret edilmiştir.

20 Bu hocaların adları ve *el-Cerh ve't-ta'dîl*'de nerelerde yer aldıklarını görmek için bkz. Abdülmuttalib, *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve eseruhû fî ulûmi'l-hadîs*, s. 351-369.

Ahmed Hâkim el-Kebîr (ö. 378/988), Ebü'l-Fazl el-Hemedânî, Ali b. Muhammed el-Kassâr, İbn Hibbân el-Bustî (ö. 354/965), Abdullah b. 'Adiy el-Cürcânî (ö. 365/975) ve başka kimseler.[21]

C. İlmî Çalışmaları

Kaynakların belirttiğine göre İbn Ebî Hâtim'in kaleme aldığı toplam 22 eser vardır.[22] Ancak bu eserlerin hepsi günümüze ulaşamamış, ulaşabilenlerin bir kısmı da henüz basılamamıştır. Bununla birlikte müellifin basılı olan ya da kaynaklarda zikredilen eserleri[23] şunlardır:

1. *el-Cerh ve't-ta'dîl*:[24] İbn Ebî Hâtim'in en meşhûr ve en önemli çalışması olan bu eser, hadis râvîlerinin tenkidine dair olup hicrî III. asırda telif edilen ve günümüze ulaşan en geniş ricâl kitabıdır. Aynı zamanda bu eser, İbn Ebî Hâtim'in ricâl konusundaki otoritesini gösteren önemli bir çalışmasıdır. Müellif eserinde, kendi dönemine kadar hadis rivâyetiyle meşgul olan kayda değer râvîlerin cerh ve ta'dîline dair değerlendirmeleri bir araya toplamaya çalışmıştır. Bu sebeple *el-Cerh ve't-ta'dîl*, müelliften önceki âlimlerin cerh ve ta'dîl ile ilgili görüşlerini içermesi bakımından çok önemlidir. Kendisinden sonra yazılan ricâl kitaplarına da kaynaklık eden[25] kitabın bir başka önemli özelliği, önceki ricâl kitaplarında yer alan terâcim, 'ilel ve garîbu'l-hadîs gibi konulardan ayıklanarak sadece cerh ve ta'dîl bilgilerine tahsis edilmiş olmasıdır.[26] Kitapta toplam 16.040[27] veya 18.040 râvî (sahâbî, tâbiîn, tebe-i tâbiîn...) hakkında bilgi verilmektedir.[28] Hadis rivâyetiyle tanınan bu râvîler, yarı alfabetik bir sistemle bâblar hâlinde tanıtılmakta, bu nedenle aranan râvîyi bulmada bazı zorluklarla karşılaşılmaktadır. İbn Ebî Hâtim, mezkûr eserinde bazı râvîlerin isimlerini, ya öneminden ya da o isimde çok sayıda râvî bulunmasından dolayı ilgili yerde değil de daha önce zikretmekte; kadın râvîleri ise tabakât telif geleneğine uygun olarak kitabın sonunda tanıtmaktadır. Eserinde tanıttığı râvîlerle ilgili bilgilerin büyük bir kısmını babasından nakleden İbn

---

21 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 264; el-Kübeysî, "İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve tefsîruhu el-Müsned", *ed-Dirâsâtu'l-İslâmiyye*, XXIV/3, 47–48.

22 Abdülmuttalib, *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve eseruhû fi ulûmi'l-hadîs*, s. 129–162.

23 Dickinson, *The Development of Early Sunnite Hadîth Criticism-The Taqdima of Ibn Abî Hâtim al-Râzî* adlı çalışmasında İbn Ebî Hâtim'in eserlerinin tamamını üç ana kategoriye ayırmıştır: Hadis tenkidinin teknik meselelerine yani cerh ve ta'dîle dair olan, ilahiyat ve dinî meseleleri konu edinen ve biyografi, tarih formunda yazılan eserler. Bkz. Dickinson, *The Development of Early Sunnite Hadîth Criticism-The Taqdima of Ibn Abî Hâtim al-Râzî*, s. 29

24 Eser, Haydarâbâd'ta 1360–1373/1941-1953'te neşredilmiştir.

25 Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, II, 425, 640; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 98, 280; V, 178, 205.

26 Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dîl İlmi)*, İstanbul 1997, s. 76.

27 Raşit Küçük, "İbn Ebû Hâtim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XIX, 432–434, s. 433.

28 Keskin, "İbn Ebî Hâtim (v. 327/38) ve *"el-Cerh ve't-ta'dîl"*indeki Metodu", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/1, 11.

Ebî Hâtim, kaydettiği bazı rivâyetleri değerlendirmeye tabi tutmuş ve sahîh, zayıf veya mevzû olup olmadıklarına işaret etmiştir. Ayrıca, bazı rivâyetlerden fıkhî hükümler de çıkarmıştır.

2. *Takdimetü'l-ma'rife li Kitâbi'l-cerh ve't-ta'dîl*:[29] Hadis tenkidinin önemi, gerekliliği, esasları ve bazı örneklerinin yer aldığı müstakil bir çalışma mahiyetinde olan ve aynı zamanda *el-Cerh ve't-ta'dîl*'in mukaddimesi niteliğindeki bu bölüm, bir buçuk asırlık zaman diliminde yaşamış on sekiz münekkit muhaddisin biyografisini, dört tabaka hâlinde hoca-talebe ilişkileri çerçevesinde ihtiva etmektedir. Sünnete olan ihtiyaçtan ve sünnetin Kur'ân'ı beyan edici özelliğinden bahisle söze başlayan müellif, daha sonra sünnetin sahîh ve sakîminin bilinmesine olan ihtiyaca, bu ihtiyacın ise ancak râvîlerin hâllerinin bilinmesiyle mümkün olduğuna dikkat çeker. Ardından sahâbenin adâleti, tâbiîn ve tebe-i tâbiînin fazileti ve râvîlerin mertebelerinden söz eder. Müellif, söz konusu eserde ele aldığı âlimlerin, birer muhaddis münekkit olduğunu ispat etmeye çalışır. O, haberleri naklederken maksadını daha anlaşılır hâle getirmek için alt başlıklar kullanır ve zaman zaman bazı yorumlarda bulunur. *Takdimetü'l-ma'rife*'de ayrıntılı bir şekilde tanıtılan ilk dönemin meşhur hadis münekkitleri, *el-Cerh ve't-ta'dîl*'in başka yerlerinde tekrar ancak kısa bir şekilde tanıtılır. Özetle bu kitap[30] İbn Ebî Hâtim'in cerh ve ta'dîl ilmini tanıtıp cerh ve ta'dîl yönünden râvîleri ve tenkid lafızlarını taksim ettiği bir çalışmadır.[31]

3. *'İlelü'l-hadîs (el-'İlel fi'l-hadîs, Kitâbü'l-'İlel ve beyânü mâ vaka'a mine'l-hata'i ve'l-halel fi ba'zi turuki'l-ehâdisi'l-merviyye fi's-sünneti'n-nebeviyye)*.[32]

4. *Kitâbu'l-merâsîl*:[33] Kitapta yer alan mürsel hadisler, irsâl eden râvîlerin isimlerine göre alfabetik olarak sıralanmaktadır. Yani müellif, eserinde mürsel rivâyetlerden çok, râvîler arasındaki irsâl durumlarından ve "mürsiller"den söz etmiştir. Kitapta toplam 492 (veya 476) râvî ve 1000'e yakın mürsel rivâyet yer almaktadır. Şunu belirtmek gerekir ki İbn Ebî Hâtim bu eserde mürsel terimini, sadece "tâbiînin sahâbeyi atlayarak Hz. Peygamber'den nak-

---

29 Eser, Haydarâbâd'ta 1371/1952'de neşredilmiştir.

30 Batılı araştırmacılardan Eerik Nael Dickinson *The Development of Early Sunnite Hadîth Criticism-The Taqdima of Ibn Abî Hâtim al-Râzî* adlı bir doktora tezi hazırlanmıştır ve bu tez, Brill Yayınevi tarafından "İslâm Tarihi ve Medeniyeti" serisinin otuz sekizinci kitabı olarak yayımlanmıştır. Dickinson, *Takdimetü'l-ma'rife*'yi hadis tenkidi yönünden tahlil etmiştir. Tez giriş, altı bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Tezle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Eerik Dickinson, *The Development of Early Sunnite Hadîth Criticism the Taqdima of Ibn Abî Hâtim al-Râzî (240/854–327/938)*, (Haz. Fatma Kızıl), *HTD*, II/**1**, 2004, s. 201–2014.

31 İbn Ebî Hâtim, cerh ve ta'dîl ilmini ilk defa tanıtmaya çalışan hadis âlimi olarak tavsif edilmektedir. Bkz. Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, s. 18, 171–173, 177, 179.

32 Eser, Bağdat'ta 1971'de; Kahire'de 1343–1344/1924-1925'te; Beyrut'ta 1405'te neşredilmiştir. Bu kitap araştırmamızda müstakil olarak ele alınacaktır.

33 Eser, Haydarâbâd'ta 1321/1903, 1341/1923; Bağdat'ta 1387/1967; Beyrut'ta 1398/1978, 1402/1982, 1403/1983 tarihlerinde neşredilmiştir.

lettiği rivâyet" anlamında kullanmamış daha genel manada olmak üzere bir râvînin çağdaşı olmadığı bir kimseden rivâyette bulunması anlamında kullanmıştır.

5. *Beyânü hatai Muhammed b. İsmâil el-Buhârî fî Târîhihî*: Bu eserde[34] İbn Ebî Hâtim, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'indeki hatalarına değinmektedir. Ancak yapılan karşılaştırmalarda hata olarak ifade edilen bazı hususların, ya ictihad farklılığından ya da Buhârî tarafından tashîh edilmemiş hatalı nüshalardan kaynaklandığı tespit edilmiştir. Böylece söz konusu eserde Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'ine yöneltilen eleştiriler, büyük ölçüde önemini yitirmiştir.[35]

6. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*:[36] Kitabın tam adı, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm müsneden 'ani'r-resûl ve's-sahâbe ve't-tâbi'în*'dir. Tefsirin yaklaşık yarısı kayıptır. Mevcut el yazmaları, tefsirin, 1. Fâtiha suresinden 13. Ra'd suresinin sonuna kadar ve 23. Mu'minûn suresinden 29. Ankebût suresinin sonuna kadar olan kısımlarını içermektedir.[37] İlgili çalışmada toplam 19540 güvenilir rivâyet bir araya getirilmiştir. Bu rivâyetler, eserin adından da anlaşılacağı üzere daha ziyade merfû, mevkûf ve maktû haberlerden oluşmaktadır. Müellif, Hz. Peygamber'in tefsire dair bir açıklamasının bulunduğu yerde sadece onu almış, diğer ayetlerde ise, varsa sahâbeden birinin, yoksa bir tâbiî müfessirin tefsirine yer vermiştir. Söz konusu çalışma hem müellifin asrındaki Kur'ân tefsiri anlayışını yansıtması, hem de kendisinden sonraki pek çok tefsire kaynaklık etmesi nedeniyle önemlidir.[38]

7. *Âdâbü'ş-Şâfi'î ve menâkıbüh*: [39] *Menâkıbü'ş-Şâfi'î* adıyla da bilinen eser, İmam Şâfiî'nin hayatı ve faziletlerine dair yazılmış kitapların ilki ve aynı zamanda en güveniliri olması hasebiyle büyük bir öneme sahiptir.[40]

8. *Zühdü's-semâniyye mine'l-tâbi'în*:[41] Adından anlaşılacağı üzere kitap, zâhidliğiyle tanınan sekiz tâbiînin[42] hayatı hakkında bilgi vermektedir. Aslın-

---

34 Eser, Haydarâbâd'ta 1380/1960'ta neşredilmiştir.

35 Söz konusu eserde ne tür hatalar zikredildiği ile ilgili bkz. Keskin, "İbn Ebî Hâtim (v. 327/38) ve "el-Cerh ve't-ta'dîl"indeki Metodu", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/1, s. 25–27.

36 Söz konusu eserin tamamı olmasa dahi mevcut yazmaları Mekke'de 1417/1997'de neşredilmiştir.

37 Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*, s. 27–28.

38 İsmail Cerrahoğlu, "İbn Ebî Hâtim ve Tefsiri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII, 35–45, Ankara 1970, s. 45; eş-Şerkâvî, "Abdurrahmân b. Ebî Hâtim er-Râzî", *Mevsûatü e'lâmi'l-ulemâi ve'l-üdebâi'l-müslimîn*, X, 41; el-Kübeysî, "İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve tefsîruhu el-Müsned", *ed-Dirâsâtu'l-İslâmiyye*, XXIV/3, 59.

39 Eser, Kahire'de 1372/1953, 1413/1993 ve Beyrut'ta 1979, 1981 yıllarında neşredilmiştir.

40 eş-Şerkâvî, "Abdurrahmân b. Ebî Hâtim er-Râzî", *Mevsû'atü a'lâmi'l-ulemâ'i ve'l-üdebâi'l-müslimîn*, X, 41.

41 Müellifin bu çalışması, Medine'de 1404/1984, 1408'de neşredilmiştir.

da söz konusu çalışma, Alkame b. Mersed'e (ö. 120/738) ait olup İbn Ebî Hâtim tarafından rivâyet edilerek günümüze ulaşması sağlanmıştır. Eser, Zâhiriyye Kütüphanesi'ndeki el yazması[43] esas alınarak yayımlanmıştır.

9. *Aslü's-sünne ve i'tikâdü'd-dîn*: Çalışma İbn Ebî Hâtim'in, babası Ebû Hâtim er-Râzî'ye ve hocası Ebû Zür'a er-Râzî'ye sorduğu sorular ve bu soruların cevaplarından oluşmaktadır. Eser, henüz tabedilmemiş olup Zâhiriyye Kütüphanesi'nde yazma hâlinde mevcuttur.[44]

10. *Hadîs*: İbn Ebî Hâtim'in rivâyet ettiği hadislerden oluşan eser, Zâhiriyye Kütüphanesi'nde yazma hâlindedir.[45]

11. *er-Red 'ale'l-Cehmiyye*: Kaynaklarda Ebû Hâtim er-Râzî'nin akaid sahasındaki görüşlerini içeren hacimli bir eser olduğu ifade edilen[46] kitabın matbu olup olmadığı henüz bilinmemektedir.

12. *Fezâ'ilü'l-İmâm (İmâmünâ) Ahmed (Menâkıbü [Fazlü]'l-İmâm Ahmed)*. Müellifin bu çalışması da bilindiği kadarıyla matbu değildir.

Ayrıca kaynaklarda İbn Ebî Hâtim er-Râzî'ye ait olduğu kaydedilen eserlerden bazıları şunlardır: *el-Cihâd*,[47] *ez-Zühd, el-Fevâ'idü'l-kebîr (kübrâ), Fezâ'ilü ehli'l-beyt, Fezâ'ilü Kazvîn, Fevâ'idü'r-Râziyyîn (Fevâ'idü ehli'r-Rey), Fevâ'idü'l-'Irâkiyyîn Fevâ'idü'z-zâ'irîn, Kitâbü Mekke (Fezâ'ilü Mekke), el-Künâ, el-Müsned, Sevâbü'l-a'mâl*.[48]

Adı geçen eserlerden anlaşıldığı üzere, başta hadis olmak üzere pek çok dinî ilimde derin bir bilgiye sahip velüd bir müellif olduğu görülen İbn Ebî Hâtim er-Râzî hakkında yapılan müstakil çalışmalar da vardır. Bunlardan bazıları şunlardır: Bazı kaynaklarda belirtildiğine göre İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin talebesi Ebu'l-Hasen Ali b. İbrâhîm er-Râzî (ö. 371/981) hocasının hayatı ile ilgili *Musannef* adlı bir kitap telif etmiştir.[49] Bunun dışında çağdaş

---

42 Kitapta zâhidliğinden söz edilen tâbiîler şu kimselerdir: 'Âmir b. Abdillah, Üveys el-Karanî, Herim b. Hayyân, er-Rebî' b. Huseym, Ebû Müslim el-Havlânî, el-Esved b. Yezîd, Mesrûk b. el-Ecda', el-Hasan el-Basrî.

43 Mecmû'a, nr. 11, vr. 160a-166a. el-Kübeysî, "İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve tefsîruhu el-Müsned", *ed-Dirâsâtu'l-İslâmiyye*, XXIV/3, 52.

44 Mecmû'a, nr. 11, vr. 166a-169a. el-Kübeysî, "İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve tefsîruhu el-Müsned", *ed-Dirâsâtu'l-İslâmiyye*, XXIV/3, 51.

45 Mecmû'a, nr. 41/8, vr. 103a-109b. el-Kübeysî, "İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve tefsîruhu el-Müsned", *ed-Dirâsâtu'l-İslâmiyye*, XXIV/3, 51.

46 İbrahim Canan, "Ebû Hâtim er-Râzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, X, 150–151, s. 150.

47 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs* adlı eserinde 1022 numaralı hadiste bu kitaptan söz etmektedir. Ancak müellifin *'İlelü'l-hadîs*'teki ifadesinden bu çalışmanın müstakil bir eser mi yoksa hocasının bir eseri mi olduğu pek anlaşılamamaktadır. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, III, 483–485.

48 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 259-265; Küçük, "İbn Ebû Hâtim", *DİA*, XIX, 433-434.

49 Ancak bu eser günümüze kadar ulaşmamıştır. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 263, 266; Keskin, "İbn Ebî Hâtim (v. 327/38) ve "el-Cerh ve't-ta'dilindeki Metodu", *Harran Üniversi-*

araştırmacılardan Rif'at Fevzî Abdülmuttalib'in *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve eseruhû fî ulûmi'l-hadîs* adlı eseri, Eerik Nael Dickinson'ın *The Development of Early Sunnite Hadīth Criticism-The Taqdima of Ibn Abī Hātim al-Rāzī* adlı doktora tezi, Mehmet Akif Koç'un *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi* adlı doktora tezi, Halit Boz'un *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve 'İlelü'l-hadîs adlı eseri*[50] başlıklı yüksek lisans tezi tespit edebildiğimiz kitap hacminde hazırlanmış çalışmalardan bazılarıdır.

İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve eserleriyle ilgili önemli makaleler de kaleme alınmıştır. Bunlardan birkaçını zikretmekle yetineceğiz: "İbn Ebî Hâtim (v. 327/38) ve 'el-Cerh vè't-ta'dîl'indeki Metodu", Yusuf Ziya Keskin, (*Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*) VII/1, 2001, s. 5-29; "Critical Rigor Vs. Juridical Pragmatism: How Legal Therorists and Hadith Scholars Approached The Backgrowth of Isnads in The Genre Of 'Ilal al-Hadith", Brown, Jonathan, (*Islamic Law and Society*) vol. 14, no: 1, Leiden, 2007.

IV. 'İlelü'l-Hadîs Adlı Eseri

İbn Ebî Hâtim'in günümüze ulaşan en önemli matbu eserlerinden *'İlelü'l-hadîs*, 'ilel ilminin ilk dönem kaynaklarından biridir. Mevzu bahis eseri muhtevası, metodu ve özellikleri itibariyle tanımak, ondan yararlanmayı daha da kolaylaştırmak ve kitabın kıymetini ortaya koymak açısından faydalı olacaktır.

A. Muhtevası

Tam adı *Kitâbü'l-'İlel ve beyânü mâ vaka'a mine'l-hata' ve'l-halel fî ba'zi turuki'l-ehâdîsi'l-merviyye fi's-sünneti'n-nebeviyye* olan *'İlelü'l-hadîs*, neredeyse tamamen İbn Ebî Hâtim'in babası Ebû Hâtim ve hocası Ebû Zür'a'ya yöneltiği sorular ve onlardan aldığı cevaplardan müteşekkildir. Bu kitapta mükererler[51] dâhil illetli olduğu belirtilen toplam 2840 rivâyet konularına göre ele alınmıştır.

'İlelü'l-hadîs pek çok hadisçi tarafından önemsenmiştir. Özellikle tertibinin güzel olması, konunun uzmanı olmayan kişilerin dahi bahse konu eser-

tesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, VII/1, 9; Dickinson, *The Development of Early Sunnite Hadīth Criticism-The Taqdima of Ibn Abī Hātim al-Rāzī*, s. 17–18.

50 Bütün çabamıza rağmen yüksek lisans tezine ulaşamadık. Ayrıca Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Dökümantasyon Servisi İbn Ebî Hâtim Dosyası, no: 090296'da Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Zekeriya Onat tarafından Doç. Dr. Ahmet Demirci danışmanlığında bir yüksek lisans tezi kaydı bulunmaktadır. Ancak bu tezin tamamlanmadığı belirtilmiştir.

51 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 57 ve 512; 1118 ve 2835; 1220 ve 1222; 1294 ve 1307; 1651 ve 1656; 1826 ve 1894; 1989 ve 2055; 1990 ve 2056; 1991 ve 2114; 1999 ve 2060; 2266 ve 2737 aynı rivâyetlerdir.

den istifadesini sağlamaktadır.[52] İbn Ebî Hâtim'in, babası Ebû Hâtim er-Râzî'nin vefatından sonra kaleme aldığı düşünülen[53] eserde illet kavramının geniş bir yelpazede kullanıldığı görülür. Müellif, hangi konuyla ilgili olursa olsun bazı hadislerle ilgili babası Ebû Hâtim er-Râzî'ye veya hocası Ebû Zür'a er-Râzî'ye çeşitli sorular sormuş, onlar da hadisin manası ve sıhhat durumu[54] hakkında çeşitli değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Böylece İbn Ebî Hâtim, onların illetli hadisler hakkındaki tespitlerini bir araya getirmiş bulunmaktadır.

İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*'in kısa mukaddimesinde 'ilel bilgisinin önemine değinerek Abdurrahmân b. Mehdî ve Ahmed b. Sâlih'in konuyla ilgili bazı düşüncelerini nakleder.[55] Böylece müellif, hadislerin illetini bilmenin ne kadar önemli olduğuna dikkat çeker. Bu mukaddimeden sonra müellifin, illetli olan hadislerden bazılarını fıkıh bâblarına (ibâdât, mu'âmelât, ukûbât) göre naklettiği görülse de kitapta, sadece fıkhî meselelerle ilgili olan hadisler değil aynı zamanda tefsir, zühd, tıp, fezâil, fiten vb. konularla ilgili olan hadisler de mevcuttur. Bununla birlikte müellifin söz konusu eseriyle daha çok fıkhî konulardaki bazı hadislerin illetini açıklayıp bunların delil olarak kullanılamayacağını ortaya koymayı amaçladığı anlaşılmaktadır.

Eserde nakledilen hadislerin hangi hadis çeşidine dâhil olduğu, önemli bir muhteva bilgisi sayılabilir. Buna göre *'İlelü'l-hadîs*'te sahîh, mensûh, hasen, sahîh-hasen, zayıf, ferd ve mevzû hadis çeşitlerine rastlamak mümkündür.

'İlelü'l-hadîs'teki *sahîh hadis*ler, Ebû Hâtim'in veya Ebû Zür'a'nın sıhhatine hükmettiği hadislerdir.[56] Burada şöyle bir soru akla gelebilir: İbn Ebî Hâtim, sıhhatine hükmedilmiş sahîh hadisleri neden kitabında zikretmektedir? Bu soruya farklı cevaplar verilebilir. Meselâ; sahîh bir hadisin herhangi bir tarîkiyle ilgili var olan şüphenin giderilmesi, söz konusu hadisin tek bir râvî tarafından rivâyet edilmesi, hadisi rivâyet eden râvîlerin zabt, adâlet veya başka özellikler açısından farklılık arz etmeleri, söz konusu hadiste *sahîh hadis*in şartlarının tam olarak bulunup bulunmaması sebebiyle sahîhlik derecesinin farklı olabileceğine dikkat çekmek gibi nedenler bunlar arasında zikre-

---

52 Bu ifadeyi Tâhir el-Cezâirî'den (ö. 1268/1852) nakleden *'İlelü'l-hadîs*'e önsöz yazan Muhibbuddîn el-Hatîb'tir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs* (Mukaddime), s. 3.

53 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs* (Mukaddime), s. 350–351. Muhakkik, İbn Ebî Hâtim'in bazı ifadelerinden hareketle bunu söylemekte ve kendisini destekleyecek mahiyetteki başka sözlerine de yer vermektedir.

54 Bunun bazı örnekleri için bkz. İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 2116, 2117 ve 2118 numaralı hadisler.

55 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs* (Mukaddime), s. 387–390.

56 *İlelü'l-hadîs*'te sıhhatine dair hüküm verilen hadislerden bazıları için bkz. İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 93, 228, 241, 1203 ve 1396 numaralı hadisler.

dilebilir.[57] Kimi zaman da İbn Ebî Hâtim, o konuda sahîh hiçbir hadisin olmadığına işaret eder.[58]

Hükmü zaman bakımından sonraki şer'î bir delille/hadisle neshedilmiş olan *mensûh hadis* de *'İlelü'l-hadîs*'te yer alan hadis çeşitlerindendir.[59] Ancak mensûh hadis, hükmü kaldırılmış olsa da sahîh hadis çeşitlerinden biri kabul edildiğinden, bunlar da İbn Ebî Hâtim'in eserinde zikrettiği sahîh hadis kategorisine dâhil edilebilir.

'İlelü'l-hadîs'te yer alan hadis çeşitlerinden biri de kullanımı âdeta Tirmizî (ö. 279/892) ile özdeşleşen *hasen* ve *sahîh-hasen*dir. İbn Ebî Hâtim'in *hasen* hükmünü verdiği hadislere[60] bakıldığında bu hadislerin râvîlerinin sahîh hadis râvîlerinin derecesinde olmadığı anlaşılacaktır. Aynı şekilde *sahîh-hasen* hükmünü verdiği hadislerin[61] râvîlerinin ise sahîh hadis râvîlerinin derecesinin altında; fakat hasen hadis râvîlerinin derecesinin üstünde olduğu görülecektir. Bu tür hadislerin eserde zikredilme sebebi konusunda sahîh hadisteki soru akla gelebilir. Burada da genellikle râvînin durumuna bağlı olan sebepler zikredilebilir.

'İlelü'l-hadîs'te yer alan hadislerin pek çoğu zayıf hadis kategorisine dâhildir. Kitapta ya râvîden kaynaklanan bir takım kusurlar belirtilerek ya da herhangi bir neden belirtilmeden söz konusu hadislerin zayıf olduğuna hükmedilmiştir. *'İlelü'l-hadîs*'te zikredilen zayıf hadis çeşitlerinden bazıları şöyle sıralanabilir: Aslı merfû olduğu hâlde mevkûf rivâyet edilen hadis;[62] senedinde inkıtâ bulunan (munkatı') hadis;[63] senedinde iki veya daha fazla râvînin peş peşe düştüğü (mu'dal) hadis;[64] senetteki râvî isminin veya metindeki bazı ifadelerin yerlerinin değiştirilmesi suretiyle rivâyet edilen (maklûb) hadis;[65] râvînin, şeyhinden işitmediği bir hadisi nakletmesi veya muasırı olduğu hâlde kendisinden rivâyette bulunmadığı bir şeyhten doğrudan hadis rivâyet etmesi veya şeyhini bilinmeyen bir ismiyle anarak naklettiği (müdelles) hadis;[66] birbirlerine zıt oldukları hâlde birini diğerine tercih ettirecek herhangi bir sebe-

57 Abdülmuttalib, *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve eseruhû fî ulûmi'l-hadîs*, s. 268–271.

58 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 94, 99, 101 numaralı hadisler vd.

59 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 114 numaralı hadis.

60 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 1360, 1636, 1676 ve 2272 numaralı hadisler.

61 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 1636 ve 1873 numaralı hadisler.

62 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 91, 1526, 1759, 1957, 1995, 1996 ve 2737 numaralı hadisler.

63 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 488, 828, 1244 ve 1355 numaralı hadisler.

64 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 16 ve 1961 hadisler.

65 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 185, 207, 1383, 1549, 2165 ve 2831 numaralı hadisler. Örneğin, 1549 numarlı hadisin isnadında maklûb ve metninde tashîf var. Hadiste bulunan bu illetler, Ebû Hâtim, tarafından belirtilmiştir. Ayrıca 2165 numaralı rivâyette ise zikredilen ilk hadisin isnadı, ikinci hadisin metninin başına getirilmiş. Ebû Hâtim, rivâyetteki bu illeti ve hatayı yapan râvînin adını belirtiyor.

66 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 2394 numaralı hadis.

bin bulunmadığı (muzdarib) hadis;[67] sahâbî râvînin isnaddan düşürüldüğü (mürsel) hadis;[68] sened veya metnine rivâyetin aslında bulunmayan bir şeyin eklendiği (müdrec) hadis;[69] zayıf râvînin sika râviye muhâlif olarak rivâyet ettiği (münker) hadis.[70]

'İlelü'l-hadîs'te yer alan hadis çeşitlerinden biri de *ferd hadis*tir.[71] Ferd hadis, râvîsinin durumuna göre, sahîh hasen veya zayıf olabileceğinden bu türü ayrı zikretmeyi uygun gördük.

'İlelü'l-hadîs'te yer alan başka bir hadis kategorisi ise *mevzû hadis*tir.[72] İbn Ebî Hâtim, mezkûr eserinde mevzû hadise delalet edecek kavramlar kullanmaktadır. Bu kavramlardan bazıları şunlardır: "باطل, كذب, موضوع".

Bilindiği üzere illet sadece senette bulunmaz; hadisin isnadında, metninde veya her ikisinde birlikte bulunabilir. *'İlelü'l-hadîs*'te bu türden pek çok illetli hadis örneği vardır. Hatta bu örnekler, "Hadis münekkitleri, her zaman senetteki illetle uğraşıp metindeki illeti önemsememişler veya 'ilel eserlerinde metindeki illet pek işlenmemiştir" şeklindeki bir ön yargıyı ortadan kaldırabilecek kadar çoktur. Çünkü müdrec, münker, maklûb ve mevzû türü rivâyetler, hem sened hem de metnin durumuna göre ortaya çıkabildiği için yukarıdaki örneklerden bazıları aynı zamanda "metindeki illet" örneklerine dâhildir. Ayrıca bunların dışında başka örnekler de mevcuttur.[73]

İbn Ebî Hâtim'in, senedin herhangi bir yerine bir veya birkaç râvînin ilave edildiğine yani genel olarak rivâyetin mevsûl hâle getirildiğine dikkat çektiği hadis sayısı oldukça fazladır. Söz konusu hadislerin isnadındaki râvî sayısını ve senedin neresine ilavenin yapıldığını dikkate almadan toplam 165 rivâyet tespit edebildik.[74]

---

67 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 79, 1228 ve 1984 numaralı hadisler.

68 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 327, 1255, 1297 ve 1503 numaralı hadisler.

69 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 27, 419, 1177, 1193 ve 1214 numaralı hadisler.

70 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 105, 1519, 2617 ve 2401 numaralı hadisler.

71 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 124 ve 1258 numaralı hadisler.

72 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 354, 1257, 1831 ve 1832 numaralı hadisler.

73 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 170, 489, 491, 1549 ve 1982 numaralı hadisler.

74 Tespit edebildiğimiz kadarıyla genel anlamda mevsûl/muttasıl hâle getirildiği belirtilen rivâyetler şunlardır: İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 24, 55, 88, 70, 92, 106, 119, 140, 163, 164, 193, 200, 207, 212, 274, 275, 276, 302, 314, 319, 327, 358, 369, 397, 502, 1013, 1041, 1042, 1047, 1048, 1058, 1059, 1075, 1058, 1093, 1101, 1103, 1134, 1136, 1143, 1147, 1149, 1155, 1162, 1163, 1164, 1175, 1184, 1185, 1198, 1198 (a), 1199, 1200, 1201, 1220 ve 1222 (aynı rivâyetler), 1243, 1250, 1259, 1261, 1263, 1279, 1286, 1290, 1306, 1328, 1344, 1346, 1354, 1357, 1371, 1389, 1395, 1420, 1436, 1442, 1453, 1479, 1493, 1498, 1504, 1508, 1510, 1513, 1527, 1528, 1536, 1540, 1567, 1569, 1584, 1588, 1593, 1613, 1615, 1616, 1617, 1642, 1651 ve 1656 (aynı rivâyetler), 1658, 1665, 1673, 1677, 1678, 1682, 1685, 1687, 1693, 1700, 1720, 1749, 1754, 1761, 1769, 1776, 1801, 1805, 1821, 1844, 1896, 1912, 1915, 1947, 1997, 2024, 2062, 2113, 2124, 2154, 2195, 2222, 2231, 2243, 2255, 2263, 2229, 2298, 2302, 2317, 2420, 2428,

Aslı mürsel olduğu hâlde yanlışlıkla veya başka nedenlerle mevsûl olarak nakledilen rivâyetlerin[75] sayısı ise 151; bu durumun aksine yani aslı mevsûl olduğu hâlde farklı nedenlerden dolayı mürsel olarak rivâyet edilmekle illetli sayılan rivâyetlerin sayısı ise 11'dir.[76]

İbn Ebî Hâtim, vasledilen rivâyetleri verirken farklı metotlar izlemiştir. Bazen önce mevsûl senedi daha sonra da mürsel senedi nakledip herhangi bir hüküm vermemekte,[77] bazen her iki senedi de sahîh kabul etmekte,[78] bazen her iki senedi hatalı bulmakta, bazen kesin bir hüküm verip herhangi bir gerekçe belirtmemekte,[79] bazen de hem kesin hüküm verip hem de illet beyan etmektedir.[80] Müellif, senedin herhangi bir yerine bir veya birkaç râvî ilave edilince, bu durumu belirtmekte, böylesi durumlarda bazen "وَصَلَ",[81] bazen "دخل",[82] bazen "سند",[83] bazen de "زاد"[84] fiilini veya müştaklarını kullanmaktadır.

2464, 2466, 2494, 2509, 2513, 2544, 2551, 2553, 2557, 2643, 2675, 2680, 2692, 2705, 2750, 2777, 2778 ve 2808 numaralı hadisler.

75 Tespit edebildiğimiz kadarıyla aslı mürsel olduğu hâlde yanlışlıkla veya başka nedenlerden dolayı mevsûl olarak nakledilen rivâyetler şunlardır: İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 23, 42, 57 ve 512 (aynı rivâyetler), 97, 225, 249, 262, 280, 310, 318, 327, 329, 371, 373, 397, 406, 415, 425, 463, 481, 484, 513, 546, 567, 1015, 1024, 1026, 1031, 1033, 1039, 1193, 1255, 1294 ve 1307 (aynı rivâyetler), 1297, 1322, 1330, 1337, 1338, 1361, 1375, 1382, 1390, 1394, 1402, 1422, 1460, 1494, 1495, 1499, 1503, 1509, 1520, 1525, 1558, 1595, 1605, 1631, 1633, 1639, 1653, 1659, 1669, 1684, 1690, 1692, 1723, 1730, 1734, 1743, 1767, 1775, 1794, 1806, 1811, 1826 ve 1894 (aynı rivâyetler), 1837, 1857, 1863, 1914, 1927, 1941, 1989 ve 2055 (aynı rivâyetler), 1990 ve 2056 (aynı rivâyetler), 1991 ve 2114 (aynı rivâyetler), 1999 ve 2060 (aynı rivâyetler), 2005, 2008, 2069, 2074, 2114, 2125, 2134, 2147, 2183, 2185, 2188, 2201, 2209, 2217, 2253 ve 2816 (aynı rivâyetler), 2256, 2270, 2283, 2284, 2288, 2300, 2310, 2316, 2366, 2371, 2377, 2393, 2452, 2459, 2465, 2482, 2508, 2511, 2520, 2532, 2535, 2545, 2560, 2585 (a), 2587, 2590, 2594, 2595, 2609, 2634, 2650, 2651, 2660, 2661, 2666, 2699, 2720, 2755, 2757, 2774, 2794, 2797 ve 2837 numaralı hadisler.

76 Aslı mevsûl olduğu hâlde farklı nedenlerden dolayı mürsel olarak rivâyet edilen hadisler şunlardır: İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 1086, 1512, 1643, 1663, 1774, 2189, 2221, 2238, 2684, 2688 ve 2710 numaralı hadisler.

77 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 1449, 2217, 2366, 2459, 2468, 2704 numaralı hadisler vd.

78 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 2138, 2428, 2459 numaralı hadisler vd.

79 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 57 ve 512 (aynı rivâyetler), 1361, 1390, 1503, 1525, 1537, 1538, 1595 ve 1605 (aynı rivâyetler), 1631, 1639, 1684, 1767, 1794, 1914, 2310, 2377, 2511, 2520, 2590, 2651, 2660, 2666, 2673, 2699, 2774 ve 2794 numaralı hadisler.

80 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 23, 327, 1255, 1322, 1330, 1337, 1382, 1402, 1495, 1723, 1806, 1837, 1989 ve 2055 (aynı rivâyetler), 1990 ve 2056 (aynı rivâyetler), 1999 ve 2060 (aynı rivâyetler), 2005, 2069, 2192, 2253 ve 2816 (aynı rivâyetler), 2288 ve 2755 (aynı rivâyetler) ve 2316 numaralı hadisler.

81 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 97, 163, 200, 318, 410, 548, 554, 575, 824, 880, 1026, 1041, 1058, 1093, 1243, 1330, 1346, 1382, 1617, 1658, 1844, 1997, 2011, 2059, 2253, 2259, 2302, 2634, 2684 ve 2816 numaralı hadisler.

82 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 81, 206, 213, 319, 356, 360, 401, 832, 1029, 1092, 1128, 1160, 1244, 1346, 1449, 1482, 1627, 2074, 2276, 2298, 2346, 2352, 2522 ve 2777 numaralı hadisler.

'İlelü'l-hadîs'te İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *'İlelü'l-hadîs*'te merfû veya mevkûf olması bakımından 203 rivâyeti ele almış ve bunlardan 168'inin mevkûf olduğunu belirtmiştir.[85] Kitapta yer alan rivâyetler, senetlerinde vasl, ref' veya bunların her ikisi dışında başka bir illetin bulunup bulunmamasına göre de değerlendirilmiştir. Müellif, aslen merfû' veya maktû' iken yanlışlıkla mevkûf olarak nakledilen illetli rivâyetleri de belirtmiştir. Eserde bu nedenle illetli sayılan toplam yedi rivâyet vardır. Bunların ikisi aslen maktû,[86] beşi de aslen merfû[87] olup hata ile mevkûf rivâyet edilen hadislerdir.

Ebû Hâtim er-Râzî veya Ebû Zür'a er-Râzî'ye bazen, önce mevsûl sonra mürsel bir sened zikredilerek bunlardan hangisinin doğru olduğu sorulmakta, onlar da kendilerine nakledilen her iki senedi de doğru bulmadıklarını, senedin aslının mevkûf olduğunu ifade etmektedirler. Böylesi rivâyetlerde söz konusu olan illet, ref'in ve vaslın bir arada bulunmasıdır. *'İlelü'l-hadîs*'te böyle rivâyetler de ele alınmış ve senedin aslının ne olduğu belirtilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla mezkûr eserde hem vaslın hem ref'in bir arada bulunduğu illetli hadis sayısı, 4'tür.[88]

Oryantalistlerin hadis tarihlendirme yöntemlerinden biri olan; fakat diğer hadis tarihlendirme yöntemlerine nispeten daha az uygulama alanı bulan "hadisi ilk kez geçtiği kaynağa göre tarihlendirme" yönteminde hareket noktası olarak kabul edilen "e silentio" yani "sükût delili"ne[89] benzer bir kullanı-

---

[83] İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 931, 942, 1964, 1967, 2136, 2252, 2255, 2522 ve 2737 numaralı hadisler.

[84] İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 241, 300, 1128 ve 1288 numaralı hadisler.

[85] Tespit edebildiğimiz kadarıyla ref'in vuku bulduğu rivâyetler şunlardır: İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 15, 32, 40, 48, 49, 50, 51, 59, 75, 85, 98, 116, 133, 136, 145, 165, 175, 186, 191, 195, 197, 215, 223, 224, 231, 238, 259, 261, 273, 279, 293, 298, 301, 303, 307, 326, 334, 339, 340, 342, 376, 377, 384, 398, 402, 403, 414, 422, 467, 490, 521, 528, 536, 548, 551, 555, 1035, 1062, 1068, 1069, 1073, 1081, 1105, 1113, 1118, 1130, 1135, 1137, 1158, 1159, 1180, 1182, 1188, 1326, 1331, 1336, 1351, 1393, 1410, 1418, 1471, 1490, 1524, 1577, 1586, 1614, 1619, 1620, 1649, 1657, 1675, 1681, 1708, 1728, 1762, 1763, 1773, 1788, 1792, 1800, 1814, 1836, 1842, 1843, 1895, 1899, 1913, 1917, 1929, 1931, 1938, 1951, 1960, 1980, 1983, 1993, 1996, 2002, 2007, 2043, 2045, 2048, 2057, 2070, 2078, 2089, 2099, 2131, 2136, 2140, 2141, 2144, 2150, 2166, 2177, 2184, 2194, 2202, 2204, 2220, 2224, 2236, 2249, 2271, 2285, 2307, 2314, 2324, 2328, 2372, 2373, 2434, 2445, 2441, 2486, 2506, 2524, 2548, 2567, 2626, 2727, 2771, 2776, 2779, 2803, 2819, 2835 ve 2836 numaralı hadisler.

[86] İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 541 ve 1566 numaralı hadisler.

[87] İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 91, 1526, 1759, 1957, 1995, 1996 ve 2737 numaralı hadisler.

[88] Tespit edebildiğimiz kadarıyla ref'in ve vaslın bir arada bulunduğu rivâyetler şunlardır: İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 121, 130, 490 ve 2503 numaralı hadisler.

[89] *E silentio*: Bir hadisin belirli bir dönemde mevcut olup olmadığını ispatlamak için o hadise başvurmanın zorunluluk arz edeceği bir tartışmada delil olarak kullanılıp kullanılmadığını tespit etmek. Bu teoriyi ilk kez Schacht ileri sürmüştür.
"E silentio" terimi Türkçe kaynaklarda genelde "sükût delili" olarak tercüme edilmiştir". Bkz. Kızıl, Fatma, *Oryantalistlerin Hadislerin Menşeini Tespite Yönelik Yöntemleri* (Basıl-

mın *'İlelü'l-hadîs*'te de olduğu görülür. Tespit edildiği kadarıyla bu delile benzer bir kullanım, *'İlelü'l-hadîs*'te üç yerde görülmektedir.[90]

B. Yöntemi

Soru-cevap metoduyla telif edilen eserde sorular, daha çok " سَأَلْتُ أَبِي عَنْ حَدِيثٍ رَوَاهُ..." veya "...سَأَلْتُ أَبَا زُرْعَة عَنْ حَدِيثٍ رَوَاهُ..."/"babama sordum" veya "Ebû Zür'a'ya sordum" şeklindedir. Cevaplar da "قَالَ أَبِي" veya "قال أَبُو زُرْعَةَ"/"babam dedi ki" veya "Ebû Zür'a dedi ki" ifadeleriyle verilir. Nitekim daha önce belirtildiği gibi, İbn Ebî Hâtim, sorularını çoğu zaman babasına[91] kimi zaman Ebû Zür'a er-Râzî'ye[92] kimi zaman da her ikisine birlikte[93] sormaktadır. Ayrıca İbn Ebî Hâtim, babası ve Ebû Zür'a er-Râzî'den başka -çok nadir de olsa- Ali b. el-Hüseyn b. el-Cüneyd[94] ve Muhammed b. 'Avf el-Hımsî[95] adlı iki hocasına da illetli hadislerin durumunu sormuş ve onların değerlendirmelerine yer vermiştir. İbn Ebî Hâtim, sorduğu sorulardan bazılarının sonuna kendi değerlendirmesini de eklemiştir.[96]

Müellif bazen babası Ebû Hâtim er-Râzî ile hocası Ebû Zür'a er-Râzî'nin verdiği hükmü benimsemez ve kendi fikrini ortaya koyar.[97] Bazen de onların verdiği hükmü tamamlayıcı mahiyette bilgiler verir.[98] Ne var ki kimi zaman Ebû Hâtim er-Râzî ile Ebû Zür'a er-Râzî'nin verdiği hüküm de birbirinin zıddı olabilmekte[99] hatta İbn Ebî Hâtim'in kendisi de onlardan birinin verdiği hükme zıt başka bir hüküm verebilmektedir.[100]

---

mamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2005, s. 69–76.

Bu delilin nasıl anlaşıldığı ve hadislerde ne şekilde uygulandığını görmek için Bkz. Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford 1975, s. 140–149 ve 168. Schacht, bir hadisin ilgili olduğu konudaki bir tartışmada kullanılmamasını, hadisin o dönemde mevcudiyetini inkâr etmek için yeterli görmüş ve özellikle hukukî hadisleri bu yöntemden hareketle tarihlendirmiştir.

[90] İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 60, 378 ve 400 numaralı hadisler. 400 numaralı hadis, kitapta sessizlik delilini ifade ediyor. Şöyle ki Ebû Hâtim, İbrâhîm b. İsmâil'in kitabını Ebû Nuaym'dan dinlediğini; fakat kitapta bu hadisi göremediğini belirtiyor.

[91] İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 23, 327, 1322, 1382, 1495, 1723 ve 1806 numaralı hadisler.

[92] İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 512, 1767, 1914 ve 2511 numaralı hadisler.

[93] İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 1255, 1337, 1402, 1794, 1989, 1990, 1999, 2005, 2055, 2056, 2060 ve 2520 numaralı hadisler.

[94] İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 253, 431, 764, 874, 891, 1004, 1527, 1785, 1786, 1834, 1858, 2543 ve 2808 numaralı hadisler.

[95] Sadece iki hadiste görüşüne yer verilmiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 175 ve 1004 numaralı hadisler.

[96] İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 1076 numaralı hadis.

[97] İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 1392 numaralı hadis.

[98] İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 191 ve 508 numaralı hadisler.

[99] İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 277, 333, 580, 581 ve 1647 numaralı hadisler.

[100] İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 192 ve 2710 numaralı hadisler.

Ebû Zür'a ve İbn Ebî Hâtim ise kendilerine sorulan hadisleri bazen isnattan,[101] bazen isnatta yer alan râvîlerden,[102] bazen de hadisin metninden hareketle değerlendirmişlerdir.[103]

Muhtevası sünen tertibinde olmasına rağmen, farklı konuları (tefsir, zühd, tıp, fezâil, fiten gibi) da ihtiva eden *'İlelü'l-hadîs*, 54 bölüm ve toplam 2840 rivâyetten oluşmaktadır. Her bölümdeki hadisler, kendi aralarında başka bir tasnife tabi tutulmadan o bölümün altında sıralanmıştır.[104] Bölüm başlıklarında genelde "...باب علل أخبار رويت في /...konusunda rivâyet edilen haberlerin illetleri" şeklindeki ifade yer alır.

İbn Ebî Hâtim'in bazı hadisleri ilgili oldukları başka bâblar bulunması,[105] babası ve Ebû Zür'a tarafından söz konusu hadis hakkında farklı hükümler verilmesi[106] veya kendi tercihi ya da farklı nedenlerden dolayı[107] tekrar ettiği görülür. Hatta aynı konuyu altında farklı hadisler zikretmek suretiyle tekrarlamaktadır.[108]

Eserde dikkat çeken bir husus da -genellikle isnadlardaki illetler ele alındığından- hadis metinlerinin kimi zaman ihtisar edildiği kimi zaman da metne

---

101 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 1815 numaralı hadis vd. Örneğin İbn Ebî Hâtim, 1815 numaralı hadiste, söz konusu hadisin o isnatla bâtıl olduğunu söyleyip hadisi illetli kabul etmiştir. Ayrıca 1440, 1455, 1879 ve 1984 numaralı hadislerde de "Bu isnad, muzdaribtir" diyerek söz konusu hadisleri illetli saymıştır.

102 Ebû Hâtim er-Râzî, vaslın olduğu rivâyetlerde tercihini genellikle kendisine göre daha hâfız olan râvînin yer aldığı rivâyetten yana yapıyor. İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 1510 numaralı hadiste Hammâd b. Seleme'yi daha hâfız kabul etmesi nedeniyle, Hammâd b. Seleme'nin yer aldığı mürsel rivâyeti, mevsûl senede tercih etmiştir; 2288 ve 2755 numaralı hadislerde Amr b. el-Hâris'in, İbn Lehî'a'dan daha hâfız ve güvenilir olduğunu söyleyerek mürsel isnadın sahîh olmasını gerekçelendiriyor; 2838 numaralı hadiste de Süfyân es-Sevrî ile Şube'yi karşılaştırıyor ve Süfyân es-Sevrî'nin Şu'be'den daha hâfız olduğunu belirterek onun bulunduğu senedi sahîh kabul ediyor. Başka örnekler için Bkz. 1330, 1530, 1965, 1999 ve 2060, 23216 numaralı hadisler.

103 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 196, 208, 1116 numaralı hadislerin metninde hata olduğu ve 1982 ile 2812 numaralı hadislerde de rivâyetin metninde yer alan bir ifadenin rivâyetin aslından olmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca hadisin metnine yapılan idrâc da belirtilmiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 1117, 1518 numaralı hadisler vd.

104 Örneğin namazla ilgili hadislerin (196 numaralı hadisten 616 numaralı hadise kadar) tamamını "Kitâbu's-salât" başlığında vermekte ve bu başlık altında başka bir tasnifte bulunmamaktadır.

105 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 1067 numaralı hadis, hem Kitâbu'l-cenâiz'de hem de farklı lafızlarla Kitâbu'z-Zühd'de 1870 ve 1892 numaralı hadislerde zikredilmektedir.

106 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 1112 ve 1123 numaralı hadisler.

107 İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 1295 ve 1308 numaralı hadisler; 1989 ve 2055 numaralı hadisler; 1990 ve 2056 numaralı hadisler; 1999 ve 2060 numaralı hadisler.

108 Örneğin "Dua konusunda rivâyet edilen haberlerin illetleri" başlığını önce 2029–2112 arasındaki hadislerde vermekte ve daha sonra 2567–2573 arasındaki hadisleri zikrederken aynı başlığı tekrar etmektedir.

işaret edilmekle yetinildiğidir. Ancak metinde bir illet söz konusuysa bu durumda özellikle metin zikredilir.

Merfû hadislerin incelendiği *'İlelü'l-hadîs*'te müellif, mevkûf ve maktû rivâyetlerden bazılarının yanlışlıkla merfû rivâyet edilmesi durumunda[109] bunları da ele almakta ve tam tersi durum gerçekleştiğinde de bu hususa dikkat çekmektedir.[110] Şayet herhangi bir rivâyette hadis edâ ve tahammül lafızlarından biri yanlış veya yersiz kullanılmışsa, bu durum belirtilmiş ve söz konusu hadis ilgili sebepten dolayı illetli kabul edilmiştir.[111] İbn Ebî Hâtim, illetli saydığı rivâyette şayet hata, râvîden kaynaklanıyorsa bu durumu çoğu kez belirtmiştir. Özellikle hatanın sahibi, hadis rivâyetinde meşhûr bir râvî ise, o râvînin adı ve hatası genellikle zikredilmiştir.[112] Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a illetli sayılan rivâyetlerle ilgili değerlendirmelerde bulunduklarında, râvînin kusurunu bazen "hata", bazen "vehim" olarak nitelemişlerdir.

Genelde hadisçiler, özelde hadis münekkitlerinin sadece senetlerle ilgilendikleri ve metni ihmal ettikleri yönündeki eleştiri, kimi zaman 'ilelü'l-hadîs kitapları hakkında da yapılmış ve ilgili kitaplarda sadece senetlere dair değerlendirmelere yer verildiği iddia edilmiştir. Ancak İbn Ebî Hâtim'in telif ettiği *'İlelü'l-hadîs*, muhtevası itibariyle söz konusu iddianın yersiz olduğunu gösterecek mahiyettedir. Zira Ebû Hâtim, Ebû Zür'a ve İbn Ebî Hâtim hadisleri değerlendirirken bazen isnadından bazen isnatta yer alan râvîlerden bazen de hadisin metninden hareketle değerlendirmede bulunmuşlardır.

İbn Ebî Hâtim, bir kısım rivâyeti illetleri yönüyle tahlil ederken, ilk dönem yazılı kaynaklardan bazılarına işaret etmiş ve müellifleriyle beraber kitapların adlarını zikretmiştir. Müellifin rivâyetleri değerlendirirken verdiği bu bilgiler, ilk dönem hadis musannefâtı hakkındaki malumatımıza katkı sağlamaktadır.[113]

İbn Ebî Hâtim'in mezkûr eserinde yer yer farklı ibareler ve terimler kullandığı görülmektedir. Örneğin 2172 numaralı hadiste "مبتر" ifadesini "مقطوع" manasında kullanırken 1647 numaralı hadiste ise "احلاس الحديث" ibaresini cerhi ifade eden bir lafız olarak kullanmaktadır.

---

[109] Ref'in söz konusu olduğu rivâyetler. İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 376, 1773, 1913, 1951, 2177 numaralı hadisler.

[110] İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 1759, 1995 ve 1996 numaralı hadisler.

[111] İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 1646 ve 2127 numaralı hadisler.

[112] İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 9 numaralı hadiste A'meş'in bazen tedlis yaptığı; 45 ve 2831 numaralı hadislerde Şu'be'nin râvî adlarında genellikle hata yaptığı; 229 ve 379 numaralı hadislerde A'meş'in hata yaptığı; 232 numaralı hadiste Süfyân es-Sevrî'nin hata yaptığı; 292 numaralı hadisteki hatanın Şu'be'nin vehminden kaynaklandığı; 375 numaralı hadiste Süfyân b. Uyeyne'nin hata yaptığı ifade edilmiştir.

[113] İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 127 numaralı hadiste Abdullah b. 'Ukeym'in kitabından, 348 numaralı hadiste Mâlik b. Enes'in *Muvatta*'ından ve 401 numaralı hadiste de İshâk b. Râhûye'nin *Câmi*'inden söz etmiştir.

Müellifin eseri, yukarıda zikredilen özellikleri nedeniyle birçok çalışmaya konu olmuştur. Hâfız Ebû Abdillah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdî es-Sâlihî ed-Dımeşkî (ö. 744/1343) *Ta'lîka alâ'l-"İleli'l-İbn Ebî Hâtim*[114] adlı bir eser kaleme almaya başlamış ise de çalışmayı tamamlamaya ömrü yetmemiştir. Söz konusu eser, *'İlelü'l-hadîs*'te yer alan hadislerden 195 numaralı hadise kadar olanlarının neredeyse her yönüyle şerhi niteliğindedir. Müellif, söz konusu illetli hadislerin tahrîcini yapmış, şayet varsa hadis imamlarının o hadislerle ilgili düşüncelerini, hükümlerini aktarmış, hadisi rivâyet eden râvîler ve durumlarıyla ilgili bilgiler vermiş ve daha da önemlisi müellifin eserdeki bazı hatalarına işaret ederek onları düzeltmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye'de *'İlelü'l-hadîs* üzerine yapılmış bir çalışma, Halit Boz tarafından *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve 'İlelü'l-hadîs adlı eseri* adıyla gerçekleştirilmiş bir yüksek lisans tezidir.

C. Râvîleri

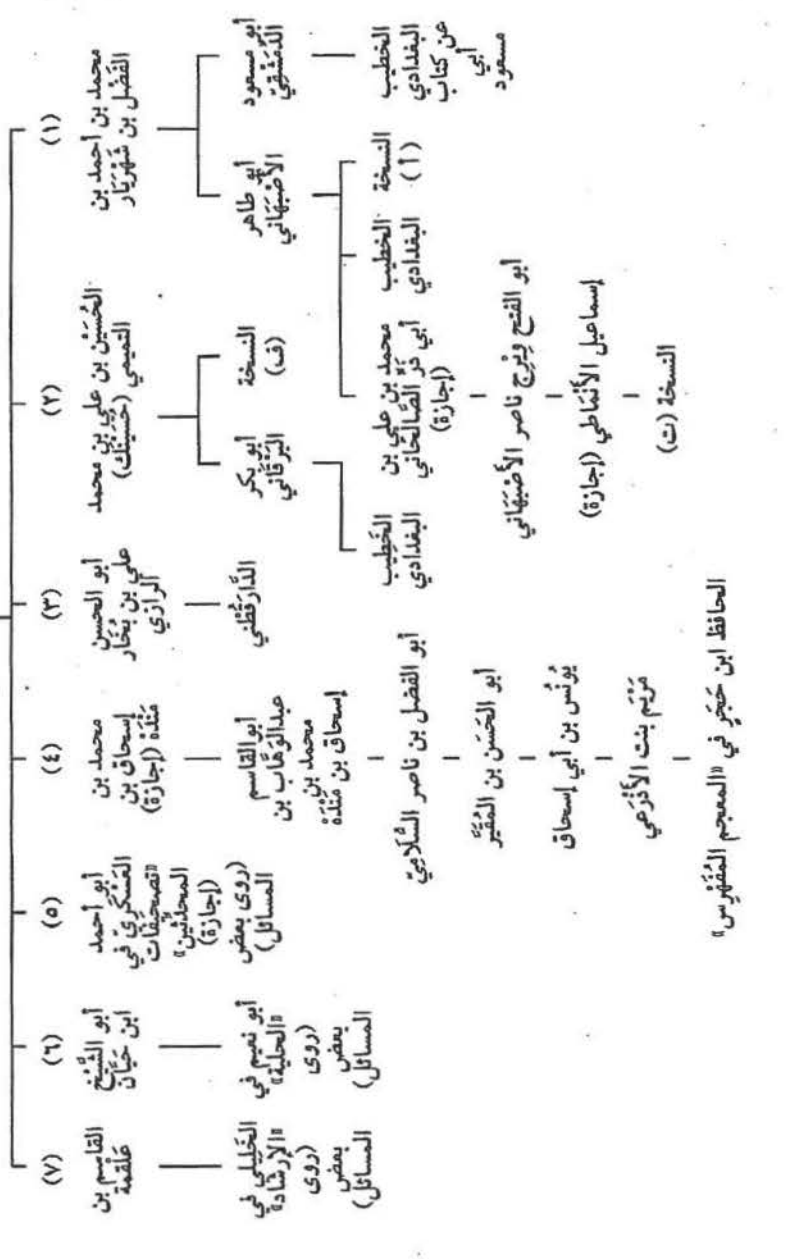
Kaynaklarda İbn Ebî Hâtim'in *'İlelü'l-hadîs* adlı eserinin en önemli yedi râvîsi olarak zikredilen şahsiyetler şunlardır: Muhammed b. Ahmed b. el-Fadl b. Şehreyâr (ö. 387/997), "Huseynek" diye bilinen Hüseyn b. Ali b. Muhammed et-Temîmî (ö. 375/985), Ebu'l-Hasan Ali b. Buhâr er-Râzî (ö. 378/988) (icâzet yoluyla almış), Muhammed b. İshak b. Mende (ö. 395/1004) (icâzet yoluyla almış), Ebû Ahmed el-Askerî (ö. 383/993) (icâzet yoluyla almış ve bazı konulardaki rivâyetleri nakletmiştir), Ebu'ş-Şeyh İbn Hayyân (ö. 369/979), Kâsım b. Alkame (ö. 388/998).[115] Bu yedi râvînin *'İlelü'l-hadîs*'i rivâyet isnatlarının tablosu şöyledir:[116]

---

[114] Eserin şu an elimizdeki basımı aslı iki cilt olan eserin yazma nüshasının birinci cildinin ikinci bölümünün neşridir. Bu basımda sadece 93'ten 195'e kadar olan hadisler yer almaktadır. Ayrıca bu kitap, *Şerhu 'İleli İbn Ebî Hâtim* adıyla da basılmıştır. Ancak bu basımda 119'dan 195'e kadar olan hadisler yer almaktadır. Bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Abdülhadî el-Makdısî es-Sâlihî (ö. 744/1343), *Şerhu 'İleli İbn Ebî Hâtim* (thk. Mustafa Ebü'l-Gayd, İbrâhim Fehmî), Kahire 2002/1422.

[115] İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs* (Mukaddime) s. 293–313.

[116] İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, I, 299'daki muhakkikin mukaddimesinden naklen.

Şekil 1: İbn Ebî Hâtim'in *'İlelü'l-hadîs* adlı eserinin en önemli yedi râvîsi.

V. 'İlelü'l-Hadîs'te Mevsûl ve Mürsel Kavramları

İsnad, İslâm ilim geleneğinin en önemli hususiyetlerinden ve aynı zamanda ilk kaynağa ulaşma çabasının adı olup, hadis değerlendirmelerinde vazgeçilemeyecek bir unsurdur. Senedin kopuksuz olma özelliğini ifade eden ittisâl, hadis âlimleri tarafından hadisin sıhhatine etki eden şartlar arasında zikredilmiştir. Ancak ne var ki hadis musannefâtında yer alan bazı rivâyetler, hem mevsûl hem mürsel senede sahip olabildiği gibi bazı mürsel rivâyetler de çeşitli sebeplerden dolayı mevsûl olarak rivâyet edilebilmiştir.

İbn Ebî Hâtim'in babası Ebû Hâtim ve hocası Ebû Zür'a'ya sorduğu sorulardan oluşan *'İlelü'l-hadîs*'te 2840 rivâyet, illetleri bakımından konularına göre ele alınmıştır. *'İlelü'l-hadîs*'te kullanılan ana kavramlar niteliğindeki mevsûl ve mürsel terimlerini İbn Ebî Hâtim'in hangi anlam ve kapsamda kullandığının tespiti illet gerekçelerinin doğru anlaşılması açısından önemlidir. Bu amaç doğrultusunda eserdeki ilgili kavramlara dair tespitlerimizi iki başlık altında aktaracağız.

A. Mevsûl Kavramı

Bilindiği üzere ilk dönemlerden itibaren muhaddisler, hadisin sıhhatine etki eden sıhhat şartları arasında *ittisâli*[117] zikredip senedin muttasıl olmasının önemine işaret etmişlerdir. Bundan dolayı hadis âlimleri hadisin sahîh olabilmesi için gerekli olan şartların başında senetteki ittisâli zikretmişlerdir. İttisâl, bir isnadı teşkil eden râvîlerden her birinin kendi üstündeki râvîyi işitmesi veya ondan icazet alması ile hâsıl olur. İttisâlin karşıtı ise *irsâl* veya *inkıtâ*dır.

İbn Ebî Hâtim, eserinde ele aldığı hadisin vasledildiğini ve mevsûl/muttasıl[118] veya mürsel formunu tercih ettiğini belirtmek için farklı ifadeler kullanmaktadır. Ancak kimi zaman bazı rivâyetlerde mevsûl veya mürsel isnada sahip olan rivâyeti neden tercih ettiğine dair bir açıklamada bulunmamaktadır. İbn Ebî Hâtim, vasl veya irsâl bakımından rivâyetleri değerlendirirken bazen çeşitli lafızlar kullanmış bazen de herhangi bir lafız kullanmaya ihtiyaç duymamıştır. Aşağıda İbn Ebî Hâtim'in "mevsûl olarak rivâyet etme/edilme" anlamında kullandığı lafızlardan bazıları zikredilecektir.

İbn Ebî Hâtim, vasledilen rivâyetleri zikrederken daha çok "وصل" fiilini veya müştaklarını nadir de olsa başka lafızlar kullanmıştır. Bu lafızlardan bazıları "دخل", "سند" ve "زاد" fiileri ile bunların müştaklarıdır. İbn Ebî Hâtim'in

---

[117] *Vasale* kökünün iftiâl bâbından mastarı olan ittisâl, hadis usûlünde senedin kopuksuz olma durumunu ifade eden bir tabirdir.

[118] Kullanılan ve aynı kökten gelen iki tabirdir. Muttasıl hadis: Senedinin başından sonuna kadar o isnadı oluşturan râvîlerden her birinin, kendinden önceki râvîden bizzat işiterek veya başka güvenilir bir öğrenme usûlüyle alıp rivâyet ettiği hadistir.

bu lafızlardan birkaçını aynı hadiste kullandığı da görülmektedir.[119] Burada mevzu bahis lafızlardan bazılarını ele alacağız.

İbn Ebî Hâtim'in "وصل" fiilini ve müştaklarını kullanarak kitabında yer verdiği lafızlar ve bunların geçtiği hadisler şunlardır:

a) "وصل": "Mevsûl olarak rivâyet etti" manasında kullanılmıştır. Bu lafız 1844 numaralı hadiste kullanılmıştır.

b) "وصله": "Hadisi rivâyet eden râvî, söz konusu hadisi mevsûl olarak rivâyet etti" manasında kullanılmıştır. İlgili lafzın 200, 318, 575, 1330, 2011 ve 2302 numaralı hadislerde geçtiği görülür.

c) "يوصله": "Hadisin râvîsi, ilgili hadisi mevsûl olarak rivâyet eder" manasında kullanılmıştır. Söz konusu lafız 97 ve 200 numaralı hadislerde zikredilmiştir.

d) "توصيل": "v-s-l" fiilinin tef'îl bâbından mastarı olan bu lafız, "hadisi mevsûl olarak rivâyet etme/etmek" ve "hadisin mevsûl olarak rivâyet edilmesi" manasında kullanılmıştır. İlgili ifade 554, 1093, 2634 ve 2684 numaralı hadislerde kullanılmıştır.

e) "موصولا": "v-s-l" fiilinin ism-i mef'ulü olup "mevsûl olarak rivâyet edilen hadis" manasına gelir. Bu lafız, 1041 ve 2259 numaralı hadislerde yer almaktadır.

f) "موصل": Yukarıdaki "توصيل" lafzıyla aynı manada yer aldığı gibi, "حديث" kelimesiyle beraber kullanıldığında "mevsûl olarak rivâyet edilen hadis" manasına gelir. Bu lafız, bazı baskılarda "موصول" şeklinde yer almaktadır. Söz konusu lafız 163, 554, 880, 1617, 2253 ve 2816 numaralı hadislerde bulunmaktadır.

g) "اتصل الاسناد": İsnatta yer alan râvîlerden biri, isnadı muttasıl olarak rivâyet ettiğinde kullanılmıştır. Tespit edildiği kadarıyla ibare sadece 1346 numaralı hadiste vardır.

h) "متصل": *'İlelü'l-hadîs*'te "اتصل" fiilinin ism-i fâili şeklinde yer almaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu lafız 1382 ve 1658 numaralı hadislerde geçmektedir.

i) "لم يوصله": Genellikle İbn Ebî Hâtim'in babasına durumunu sorduğu mevsûl rivâyetten sonra Ebû Hâtim'in cevabında yer alan bir lafızdır. Ebû Hâtim, râvîlerden birinin -genellikle bu râvî, hadis rivâyetinde meşhûr olan birisidir- adını zikrederek, söz konusu râvînin bu hadisi mevsûl olarak rivâyet etmediğini söyler. İlgili râvînin söz konusu hadisi mevsûl olarak rivâyet etmediğini ifade etmek için kullanılan lafız 575, 824 ve 2302 numaralı hadislerde yer almaktadır.

[119] İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 200, 554, 575, 2302 numaralı hadisler.

j) "لا يوصله": Yukarıdaki "لم يوصله" lafzı gibi Ebû Hâtim'in cevabında yer alan bir lafızdır. Söz konusu hadisin mevsûl senetle rivâyet edilmediğini belirtmek için kullanılmıştır. Bu lafız, sadece 1058 numaralı hadiste zikredilmektedir.

k) "لا يوصلون": İbn Ebî Hâtim'in babasına sorduğu rivâyetin, hadis âlimlerince mevsûl olarak rivâyet edilmediğini belirtmek için kullanılmıştır. Ebû Hâtim, bu lafzı kullanmakla ilgili hadisin, mevsûl isnatla rivâyet edilmediğini ifade etmektedir. Bu lafzın sadece 1243 numaralı hadiste yer aldığı görülmektedir.

l) "لا يوصلونه": Bir önceki lafızla benzer manaya sahip olsa da terkîb itibariyle "Bu hadisi mevsûl olarak rivâyet etmezler" anlamındadır. Bu kullanımın 1026, 1997 ve 2059 numaralı hadislerde yer almaktadır.

m) "...فلم يوصله أحد إلا": Bu lafzı Ebû Hâtim, kendisine sorulan hadisi, sadece o râvînin mevsûl olarak rivâyet ettiğini belirtmek için kullanmıştır. Bu ibare sadece 548 numaralı hadiste görülmektedir.

n) "يوصل المراسيل ويضع لها أسانيد": Bu cümle hadisin illetini en iyi şekilde ortaya koyan; ancak Ebû Hâtim'in pek sık kullanmadığı bir ibaredir. Zikredilen cümlenin geçtiği 410 numaralı hadiste Ebû Hâtim, şöyle diyor: "Hâlid b. Kasem el-Medâinî, mürselleri vasleder ve onlara isnad uydururdu/eklerdi".

İbn Ebî Hâtim "isnada râvî ekleme/dâhil etme"yi ifade etmek için "دخل" fiilini veya müştaklarını kullanmıştır. Bu lafızlar ve yer aldıkları rivâyetler aşağıda verilmektedir:

a) "دخل": İsnadın aslında olmayan herhangi bir râvînin, başka bir râvî tarafından isnada eklenmesi/dâhil edilmesi durumunda kullanılmıştır. Bu ibareyi sadece 319 numaralı hadiste tespit edebildik.

b) "أدخل": İsnada râvî veya isim ilave etmeyi karşılamak için kullanılmıştır. Örneğin bu lafız 213 numaralı hadiste şu manada yer almaktadır: "Abdullah b. Mübarek, bu hadiste hata yapmış ve Büsr b. Ubeydillah ile Vâsile arasına Ebû İdris el-Havlânî'yi eklemiştir/dâhil etmiştir". Ayrıca bu kullanım 1449, 2276 ve 2522 numaralı hadislerde de görülmektedir.

c) "...يدخل بينه وبين": Senette yer alan râvîlerden birinin, iki kişi arasına başka bir râvînin adını eklediği durumda kullanılmıştır. Bu ifade 206 ve 1244 numaralı hadislerde yer almaktadır.

d) "...يدخلون بينه وبين": Bir önceki lafızla benzer manaya sahiptir. Ancak, bu lafızda senedin mevsûl olarak rivâyet edilmesinin, tek bir râvî tarafından değil, başka râvîlerce de bilindiğine bir işaret vardır. Bu ibare sadece 401 numaralı hadiste görülmektedir.

e) "أدخل له": Ebû Hâtim'in açıklamalarında "isnada râvî dâhil edilmiştir" manasındadır. Bu kullanımı sadece 2352 numaralı hadiste tespit edebildik.

f) "...أدخل على": Yukarıdaki "أدخل له" gibi isnada râvî veya herhangi bir isim eklendiğinde kullanılmıştır. Söz konusu lafız, 1160, 1482, 1627, 2074 ve 2346 numaralı hadislerde yer almaktadır.

g) "أدخل في الاسناد": Aslında senedinde inkıtâ olan bir hadise râvî eklendiğinde kullanılmış. Bu kullanım, "isnada şu râvî dâhil edilmiştir" anlamına gelmekte olup sadece 356 numaralı hadiste kullanılmıştır.

h) "أدخل بينهما": Ebû Hâtim bu lafzı senette yer alan râvîlerden birinin, iki râvî arasına başka bir râvîyi eklemesi durumunda kullanmıştır. Bu ifadenin 1092 ve 1346 numaralı hadislerde yer aldığını tespit edebildik.

i) "لا يدخل بينهما": Önceki lafzın muzâri hâli olup aynı zamanda olumsuz bir manaya sahiptir. Söz konusu lafızla, senette yer alan iki râvînin arasına başka bir râvînin eklenmemesi durumu ifade edilmek istenmiştir. Bu ifade sadece 1128 numaralı hadiste vardır.

j) "قد أدخل بينه وبين...": Bir üstteki lafız gibi iki râvînin arasına başka bir râvî dâhil edildiğinde kullanılmıştır. Bu kullanım, 81 numaralı hadiste şöyle yer alıyor: "Mekhûl, Anbese ile arasına bir kişi ilave etmiştir". Mezkûr lafız, ayrıca 360, 1029, 2298 ve 2777 numaralı hadislerde de yer almaktadır.

k) "أدخل هذا الحديث على...": Vaslın olduğu rivâyetlerde, senede râvî ilave edildiğini belirtmek için kullanılmıştır. Bu ifadenin, sadece 832 numaralı hadiste yer aldığını tespit edebildik. Bu rivâyette ilgili kullanımın manası şöyle: "Bu hadise, falan râvî ilave edildi".

İbn Ebî Hâtim, vaslın gerçekleştiği bazı rivâyetlerde "s-n-d" fiilini ve müştaklarını da kullanmıştır. İlgili lafızların kullanıldığı rivâyetlerde ortak mana "isnad etmek"tir. Ancak bu rivâyetlerin çoğunda İbn Ebî Hâtim'in "اسند" ile "merfû" veya "muttasıl-merfû" rivâyeti kastettiğini tespit ettik. Aslında aşağıda vereceğimiz rivâyetler, daha çok ref'in vuku bulduğu rivâyetlerdir; fakat bilindiği üzere ref' de bir çeşit vasıldır. İbn Ebî Hâtim'in sözünü ettiğimiz kullanımına yer verilmesi uygun olacaktır. İbn Ebî Hâtim'in "سند" fiilini ve müştaklarını kullanarak yer verdiği lafızlar ve bunların geçtiği hadisler şunlardır:

a) "اسند": *'İlelü'l-hadîs*'te "isnad etti", "müsned olarak rivâyet etti" ve "merfû olarak nakletti" manalarında kullanılmıştır. Örneğin 2252 numaralı hadiste bu kullanım şöyledir: " Bu hadis, bâtıldır. Ben, İbrâhîm b. Meysere'nin Tâvus > İbn Abbâs > Resûlüllâh (s.a) senediyle tek bir hadis dışında başka bir hadisi isnad ettiğini/müsned olarak naklettiğini/ref' ettiğini bilmiyorum". Bu kullanım, benzer şekilde 2255 ve 2522 numaralı hadislerde de vardır.

b) "يسند": Bir önceki lafızla benzer manaya sahiptir. Ancak dikkat çeken bir durum da İbn Ebî Hâtim'in bu ibareyle daha çok "merfû olarak naklet-

me"yi ifade ettiğidir. İlgili kullanım 931, 1967 ve 2136 numaralı hadislerde yer almakadır.

c) "مسند": Bu lafız "اسند" fiilinin ism-i mef'ûlü olup, Ebû Hâtim'in açıklamalarında "merfû hadis" manasında kullanılmıştır. Mezkûr ifade, sadece 2737 numaralı hadiste yer almaktadır. Bu rivâyette vakf, illet sebebidir. Yani söz konusu hadis, aslı merfû olduğu hâlde, hata ile veya başka bir nedenden dolayı mevkûf olarak rivâyet edilmiştir.

d) "لا يسند": "Bu hadisi, isnad etmez/müsned senedle nakletmez" manasındadır. İlgili ibare sadece 1964 numaralı hadiste yer almaktadır.

e) "لا يسنده": Söz konusu lafız sadece 2255 numaralı hadiste yer alıyor. Bu ibare, ilgili rivâyette "Hadisi isnad etmez", "Hadisi merfû olarak nakletmez" manalarında kullanılmıştır. Bu ifadenin sadece 2255 numaralı hadiste yer aldığını tespit edebildik.

f) "لا يسندونه": Bu lafız sadece 942 numaralı hadiste yer almaktadır. Mezkûr hadisteki kullanım şöyle: "Haccâc dışındaki Kûfeli râvîler, bu hadisi Resûlüllâh'a (s.a) isnad etmemişlerdir. Bu sebeple hadisin mürsel olması daha uygundur".

İbn Ebî Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*'te vaslın gerçekleştiği rivâyetlerde bazen isnatta yer alan râvîlere başka bir râvî isminin eklenmesi veya çıkarılması durumuna da işaret etmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla müellif, "isnattaki râvî sayının artmasını veya eksilmesi" ni ifade etmek için "زاد" fiilini ve aynı fiille beraber başka fiil ve kelime gurubunu kullanmıştır. İbn Ebî Hâtim'in bu durumu belirtmek için kullandığı lafızlar ve bunların geçtiği hadisler şunlardır:

a) "زاد": İsnadın aslında olmayan bir râvînin, başka bir râvî tarafından isnada eklenmesi durumu söz konusu olduğunda kullanılmıştır. İlgili lafız 300, 1128 ve 1288 numaralı hadislerde yer almaktadır.

b) "زاد رجلا و نقص رجلا": İbn Ebî Hâtim bu lafzı senede bir râvî eklendiğinde ve çıkarıldığında kullanmıştır. Söz konusu ifade sadece 241 numaralı hadiste bulunmaktadır.

İbn Ebî Hâtim yukarıda zikredilen lafızları genellikle rivâyetleri mevsûl veya mürsel; mevkûf veya merfû olması bakımından değerlendirdiği durumlarda kullanmaktadır.

B. Mürsel Kavramı

'İlelü'l-hadîs adlı eserin müellifi İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin söz konusu eserde *mürseli* hangi mana/manalarda kullandığının tespiti, hem irsâl meselesinin[120] mâhiyetini tam olarak anlamak hem de irsâl-ittisâl irtibatını doğru

[120] Daha umûmî manada isnad karşılığı olarak kullanılan irsâl, bir vasıta ile alınmış hadisi kaynağına vasıtasız/doğrudan bağlamak anlamına gelir.

bir şekilde kurmak için oldukça önemlidir. *'İlelü'l-hadîs*'te yer alan "مرسل/mürsel" kavramının hangi manalarda kullanıldığı aşağıdaki gibi sıralanabilir:

a) Hadis ıstılahındaki mürsel hadis (müteahhirûn muhaddislerin ıstılahı olan "tâbiînin, asıl haber kaynağı olup hadisi kendisine nakleden sahâbîyi senetten düşürerek doğrudan Hz. Peygamber'den rivâyet ettiği hadis"[121]) manasında 327, 1255, 1297, 1495, 1503, 1767, 2005, 2660, 2661 numaralı rivâyetler vd.

b) Sahâbe mürseli[122] manasında 1805, 2222, 2231 numaralı hadisler, vd.

c) Mu'dal hadis[123] manasında 24, 1199, 1279, 1682, 2263, 2302, 2557 numaralı rivâyetler vd. Bu hadislerde daha çok senetten bir sahâbî bir de tabiîn râvîsi düşmüştür.

d) Munkatı' hadis[124] manasında 1227, 1272, 1357, 1420, 1463, 1588, 1693, 1849, 2025, 2071, 2086, 2123, 2179, 2198, 2234, 2245, 2257, 2497, 2592, 2710, 2823 numaralı rivâyetler vd.

e) Râvîsi meçhûl[125] olan hadis manasında 2133 numaralı rivâyet vd.

Görüldüğü gibi İbn Ebî Hâtim er-Râzî *'İlelü'l-hadîs*'te *mürsel* ıstılahını fakîhler, fıkıh usûlcüleri ve ilk dönem hadis âlimleri gibi geniş bir manada yani senedinin herhangi bir yerinde bir veya birden çok râvîsi düşmesi sebebiyle "muttasıl olmayan hadis" anlamında kullanmıştır. Böylece bu kullanıma hadisçilerin tanımı olarak kabul edilen "isnadında sahâbî râvî düşmüş rivâyetler" de dâhil olmaktadır.

VI. Sonuç

İlk bakışta farkına varılamayan; ancak ehlince anlaşılan ve rivâyetin sıhhatini zedeleyen kusurları konu alan 'ilelü'l-hadîse dair eserler, muhaddislerin hadis rivâyetindeki dikkat ve titizliklerini en iyi şekilde ortaya koyan çalışmalardan bazılarıdır.

Cerh ve ta'dîl ilminin önde gelen âlimlerinden İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin *'İlelü'l-hadîs* adlı eseri, mu'allel rivâyetleri konu alan önemli bir erken dönem kaynağıdır. Müellifin babası Ebû Hâtim ve hocası Ebû Zür'a'ya sorduğu soru-

---

[121] Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs şerhu Elfiyyeti'l-hadîs li'l-'Irâkî*, Beyrut 1983, s. 134; Zafer Ahmed et-Tehânevî, *Kavâ'id fî 'ulûmi'l-hadîs* (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1972, s. 39.

[122] Sahâbînin başka bir sahâbîden öğrenmiş olduğu hâlde bu sahâbînin adını vermeden doğrudan Resûlüllâh'tan (s.a) rivâyet ettiği veya Hz. Peygamber ile ilgili olup da bizzat görme ve duyma imkanı bulunmayan dolayısıyla başka birinden öğrenmiş olması gereken bir olay hakkında naklettiği hadis.

[123] İnkıta, peş peşe iki veya daha fazla râvînin düşmesiyle gerçekleşirse bu hadise *mu'dal* denir.

[124] İsnadında inkıtâ bulunan hadis için kullanılan bir terim.

[125] Ebû Hâtim, *mechûl* kavramını *mechûlu'l-hâl* anlamında kullanır.

lardan müteşekkil *'İlelü'l-hadîs*'te mükerrerler dâhil toplam iki bin sekiz yüz kırk rivâyet, illetleri bakımından konularına göre ele alınmıştır. Müellif, rivâyetlerde yer alan illetleri tespit edip izah etmiş ve rivâyetin doğru formunu genellikle belirtmeye çalışmıştır.

Tedvin öncesinde isnad sistemi henüz oluşum safhasında bulunduğundan hadis rivâyetinde senedin muttasıl olması çok fazla önemsenmemişti. Ancak isnadın önemli esaslarından ittisâl, zamanla daha çok vurgulanır hâle gelmişti.

Münekkit hadis âlimleri belirli bir isnadla zikredilen hadislerin mevsûl mü yoksa mürsel mi nakledildiğini tespit etmeye çalışmışlardır. Zira aslen mevsûl olmayan bazı rivâyetlerin çeşitli sebeplerden dolayı mevsûl olarak rivâyet edildiği, gerek âlimlerin açıklamalarından gerekse rivâyetlerle ilgili yaptıkları değerlendirmelerden anlaşılmaktadır. Bazı hadislerin hata ile ya da kasıtlı olarak veya başka nedenlerden dolayı muttasıl isnadla nakledildiği/vasledildiği, başta 'ilel eserleri olmak üzere hem ricâl hem de hadis kaynaklarında belirtilmiştir.[126]

"İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve 'İlelü'l-hadîs Adlı Eseri"

Özet: İlk bakışta fark edilemeyen; fakat hadisin sıhhatini etkileyen kusurları konu edinen 'ilelü'l-hadîs alanında telif edilen eserler, hadis âlimlerinin Hz. Peygamber'e dair bilgi hususundaki titizliklerini en iyi şekilde ortaya koyan çalışmalardır. Bu araştırma için söz konusu alanda kaleme alınan ilk eserlerden birisi ve aynı zamanda tertibinin güzelliği nedeniyle İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin *'İlelü'l-hadîs*'i tercih edildi. Bu makalede hayatı, ilmî kişiliği ve eserlerinden hareketle İbn Ebî Hâtim er-Râzî tanıtılmakta ve mezkûr kitabın muhtevası, metodu incelenmekte, çalışmanın önemli iki kavramı *mevsûl* ve *mürsel*in *'İlelü'l-hadîs*'te nasıl işlendikleri analiz edilmektedir.

Atıf: Rahile YILMAZ, "İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve *'İlelü'l-hadîs* Adlı Eseri", *Hadis Tetkikleri Dergisi* (*HTD*), XI/2, 2013, ss. 45-71.

Anahtar Kelimeler: İbn Ebî Hâtim er-Râzî, 'İlelü'l-hadîs, Mevsûl, Mürsel.

[126] Vasledilmekle illetlendirilen mürsel rivâyetler, tarafımızdan bir makalede ele alınmak üzere çalışılmaktadır.